

1970, s. 31-32, 37, 77, 85, 107, 134, 173; a.mlf., *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev ve Devri*, Ankara 2009, s. 46, 50-51, 56, 103-104, 128, 130-131, 137, 138, 164; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, tür.yer.; a.mlf., *Türkiye Selçuklularına Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, Farsça metin, s. 1-6, Giriş, s. 1-3; Aydın Taneri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i A'zamlık*, Ankara 1974, s. 105-107; a.mlf., *Türkiye Selçukluların Kültür Hayatı*, Konya 1977, tür.yer.; a.mlf., "Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezşahlar Vezâreti", *TED*, sy. 7-8 (1977), s. 51-54; Cl.Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (trc. Yıldız Moran), İstanbul 1979, bk. İndeks; V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti* (trc. Azer Yaran), Ankara 1988, s. 249-269; Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, İstanbul 1995, tür.yer.; Ali Sevim – Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, tür.yer.; Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006, s. 175-176; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2010, s. 25, 274, 278, 293-294, 315. **Hârizmşahlar**. Muntecebüddin Bedî', *Atebetü'l-ketebe* (nşr. Muhammed Kazvîni – Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş., tür.yer.; Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî, *et-Teveşül ile't-teressül* (nşr. Ahmed Behmenyâr), Tahran 1315, s. 75-78, 90-118, 120-121; Râvendî, *Râhatü's-sudür* (Ateş), I-II, bk. İndeks; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Muhammed b. Ahmed en-Neşevî, *Siretü's-Sultân Celâleddin Mengüberti* (nşr. O. Houdas), Paris 1891, tür.yer. (Farsça trc. Anonim, nşr. Müctebâ Mînovî), Tahran 1344 hş., tür.yer.; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ* (Öztürk), tür.yer.; Nâsırüddin Münşi-i Kirmânî, *Nesa'imü'l-eshâr* (nşr. Celâleddin Hüseyinî Urmevî), Tahran 1959, s. 94-97; Seyfeddin Hacı b. Nizâm Akilî, *Âşârü'l-üzerâ'* (nşr. Celâleddin Hüseyinî Urmevî), Tahran 1337 hş., bk. İndeks; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselgügen und Horazmşahs (1038-1231)*, Wiesbaden 1964 (özet trc. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *TAD*, II/2-3 [1964], s. 302-380); Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of the Khwarazmshahs*, Karachi 1978, bk. İndeks; İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984, tür.yer.; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, bk. İndeks; Meryem Gürbüz, *Harizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat* (doktora tezi, 2005), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 64-90, 178-180; Aydın Taneri, "Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezşahlar Vezâreti", *TED*, sy. 7-8 (1977), s. 17-54; M. Fuad Köprülü, "Hârizmşahlar", *İA*, V/1, s. 279-280. **Delhi Sultanlığı**. Fahreddin Mübârek Şah, *Âdâbü'l-harb ve's-secâ'a* (nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî), Tahran 1346 hş., tür.yer.; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâşirî*, I, 454-456, 459; II, 13, 58, 83, 86; Berenî, *Fe'tâvâ-yı Cihândârî: The Political Theory of the Delhi Sultanate* (trc. Mohammad Habib – Afsar Umar Salim Khan), New Delhi, ts., tür.yer.; a.mlf., *Tarih-i Firûzşâhî* (nşr. Seyyid Ahmed), Osnabrück 1981, s. 94-95, 307, 526, 583, 588; İbn Battûta, *Seyahatnâme* (trc. A. Sait Aykut), İstanbul 2004, I-II, bk. İndeks; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilât (1206-1414)*, Ankara 2006, s. 226-273.



ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

Eyyübiler. Fâtımîler'in özellikle son dönemlerinde güçlü ve etkin vezirlerin iş başına geldiği, bunlardan bir kısmının hali-feleri ikinci planda bırakacak kadar yönetime hâkim olduğu bilinmektedir. Fâtımî Devleti'nin son veziri Selâhaddin-i Eyyübî kurduğu Eyyübî Devleti'nde vezir unvanlı bir görevliye yer vermemiştir. Kendisi Fâtımîler'in veziri iken şerhî kâtipi ve Dîvân-ı İnşâ başkanı olan Kâdî el-Fâzîlî yeni devlette de aynı konumunda tutmuştur. Bunda Selâhaddin'in Fâtımî vezirliği döneminde bizzat yaşadığı tecrübenin etkisi vardır (*EI²* [İng.], XI, 190). Kaynaklarda, Safî b. Kâbız ve İmâdüddin el-Kâtib el-İsfahânî'nin Selâhaddin'in vezirleri diye gösterilmesi, birincisinin sultanın Dimaşk'taki emvâlinin idaresiyle görevlendirilmesi, İmâdüddin'in Dîvân-ı İnşâ'nın başına getirilmesiyle ilgilidir. Selâhaddin-i Eyyübî her ne kadar kendisine bir vezir tayin etmemişse de tâbi meliklerin vezirleri bulunuyordu. Kardeşi el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin ve onun oğlu el-Melikü'l-Kâmil Nâsırüddin Muhammed'in meşhur veziri Safiyüddin b. Şükr bunlar arasında sayılabilir. İleriki dönemlerde bu uygulama devam etmiş, Eyyübiler'in Mısır ve Suriye kollarında ayrı ayrı vezirler görevlendirilmiştir.

Eyyübiler'de vezirlik Abbâsiler ve Fâtımîler'de görülenden farklı değildir. Vezir burada da sultanın en önemli yardımcısı ve bürokrasinin başı konumundadır; Dîvân-ı İnşâ'nın yönetimini de elinde tutuyor, zaman zaman Dîvân-ı Ceyş üzerinde tasarrufta bulunuyordu. Büyük sultana tâbi melikliklerde de Safiyüddin b. Şükr'e yakın yetkilere sahip birçok vezire rastlamak mümkündür. Bunlar arasında yakınlıkları sebebiyle sultanlar üzerinde büyük tesiri bulunanlar, yaş küçük sultanlar adına idareyi üstlenenler, güçlü bir emirle birlikte yönetimi paylaşanlar, barış görüşmelerini ve yazışmaları yürütenler ve sefere çıkanlar vardı. Kalkaşendî'nin naklettiği Eyyübiler zamanına ait bir vezâret tevkiinde orduların hazırlanmasında da vezirin yetkili olduğuna işaret edilmektedir (*Şubhu'l-a'sâ*, XI, 40). Kaynaklarda askerî sınıfa mensup vezirlerden Muînüddin ile Fahreddin b. Şeyhüşşüyûh'un savaşlarda orduya kumanda ettikleri belirtilmektedir.

Eyyübî vezirleri öncelikle maliyeden sorumluydu. Kalkaşendî'nin kaydettiği tevki'de vergilerin tahsili, gelir getiren yerlerin teftişi gibi hususlara özellikle vurgu yapılmaktadır. Diğer kaynaklarda da buna dair bilgiler vardır. el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyübî idarî ve malî divanların kontrolünü veziri Muînüddin b. Şeyhüşşüyûh'a

bırakmıştır. Muînüddin'in, Mısır'daki hırstıyanların yolsuzluk yaptığını iddia ettikleri patriklerini görevden uzaklaştırmak üzere düzenledikleri toplantıya yanına maliye bürokratlarını alarak katılması ve neticede patriğin para cezası ödeyerek görevini sürdürmesi yolunda alınan kararı bizzat uygulaması (Mekîn, XV [1955-57], s. 142) vezirlerin malî görevlerine dair örnekler arasındadır. Eyyübiler'in Dimaşk kolu sultanlarından el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin İsmâil'in hazineye aktarılan gelirlere ait kayıtlardaki tutarsızlık hususunda veziri Emînüddeve'den açıklama istemesi de burada zikredilmelidir. Safiyüddin b. Şükr'ün Dîvân-ı emvâl'in başındaki görevlilere uyguladığı baskılar ve gerçekleştirdiği müsaderelelere dair örnekler sıkça rastlanmasında bu bağlamda dikkat çekicidir. Vezirlerin büyük çoğunluğu kalemiyeye veya ulemâ sınıfına mensuptu; bu sebeple onlar için "es-sâhib" lakabı kullanılmıştır. Bu vezirler arasında, Selâhaddin-i Eyyübî'nin kardeşi el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin'in vezirlerinden Sanîatülmülk İbnü'n-Nahhâl ve Dimaşk kolu sultanlarından Ebû'l-Hayş el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin İsmâil'in veziri Emînüddeve gibi mühtediler de mevcuttur.

Memlûkler. Memlûkler de kurumlarını oluştururken kendilerinden önceki müsülman devletlerden, özellikle de Eyyübiler'den büyük ölçüde faydalanmıştır. Kalkaşendî'nin Eyyübiler ve Memlûkler'in idarî teşkilâtını ayırım yapmadan anlatması (*Şubhu'l-a'sâ*, IV, 5 vd.) bu iki devletin kurumları arasındaki bağlantıyı teyit eder. Nitekim ilk Memlûk vezirleri Şerefeddin Hibetullah b. Sâid el-Fâizî ve Tâceddin b. Bintü'l-Eaz, Eyyübiler devrinde malî divanlarda önemli görevler üstlendiklerinden vezirlik kurumunu bilen kimselerdi. Ancak Memlûkler devrinde saltanat nâibliğinin devamlı bir statüye dönüşmesiyle vezirlik kurumu ikinci planda kalmış, askerî bir yapıya sahip Memlûk Devleti'nde vezirlerin yetki alanı daralmış ve genelde maliye ile sınırlı hale gelmiştir. Fâizî, Bahâeddin b. Hinnâ, İbnü's-Sel'ûs ile bazı asker kökenli vezirler hariç Memlûk vezirleri ümerânın üstünde bir güç elde edememiş, kendi görev alanları dışındaki idarî sisteme müdahalede bulunamamıştır. Daha sonra üç dönem geçiren vezirlik her dönemde biraz daha önemini yitirmiştir. Devletin kuruluşundan Muhammed b. Kalavun'un ikinci saltanatının sonuna kadar gelen (1250-1309) ilk dönemin vezirleri hali-felerine nisbetle daha etkin görev yapmıştır. Kalavun'un tahta çıkmasından ki-

VEZİR

sa bir süre sonra sır kâtipliği ihdas edilerek (679/1280) vezirlerin Dîvân-ı İnşâ'yı yönetme görevi ellerinden alınmışsa da henüz has nâzirliği ortaya çıkmadığından sultanın has arazilerini ve ticaret mallarından elde edilen gelirleri idare etmek, vezâret divanının gelir ve harcamalarıyla ilgilenmek, bu divandan elde edilen gelirlerle ümerâ, sultan memlûkleri ve devlet görevlilerinin maaşlarını ödemek, sultanın her türlü harcamalarını karşılamak gibi geniş bir alana yayılan malî görevler üstlenmişlerdir.

Muhammed b. Kalavun'un üçüncü saltanatından Burcî (Çerkez) Memlûkleri devrine kadar süren ikinci dönemde (1309-1382) has nâzirliğinin kurulması üzerine has arazileri ve ticaret mallarıyla bu kurum ilgilenmiş, vezirlik büyük ölçüde güç kaybetmiştir. Hatta Muhammed b. Kalavun zamanında vezirlik 1313-1323 ve 1329-1341 yıllarında iki defa lağvedilmiş, görevleri nâzirü'd-devle ve şâddü'd-devâvîn tarafından yürütülmüştür (Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik*, s. 68-69, 75-77). Onun vefatından sonra vezirlik yeniden ihdas edilmişse de eski konumuna yükselemediği. Bu devirde asker kökenli vezirlerin artması dikkat çekicidir. İlk dönemde bunların sayısı beş iken daha sonra dokuza çıkmıştır. Bu durum, söz konusu dönemde sultanların çoğunun küçük yaşta tahta çıkması dolayısıyla bazı güçlü emirlerin idareyi ele geçirmesine bağlanabilir. İkinci dönemde kısa aralıklarla vezirliğin el değiştirmesi, bazı vezirlerin üç dört defa bu göreve getirilmesi, maiyetleri arasında bulunan ve askerî sınıftan tayin edilen şâddü'd-devâvîn'in kısa bir süre için vezirin âmiri konumuna yükseltilmesi gibi olaylar vezirliğin konumunu daha da geri plana itmiştir. Akrabalık ilişkileri dolayısıyla İbn Zebûr gibi geniş yetkilere sahip vezirlerin görev yapması istisnâ bir durumdur.

Memlûk vezirliğinin üçüncü safhasını teşkil eden Burcî Memlûkleri devrinde ise (1382-1517) Dîvân-ı Müfred'in ihdas edilmesiyle vezirlik daha aşağı bir seviyeye düşmüştür. Bu dönemin ilk sultanı el-Melikü'z-Zâhir Berkuk önceden vezirlerin üstlendiği, sultan memlûklerinin maaşlarını ödeme vazifesini bu divana bağlamış ve bir kısmı Dîvân-ı Vezâret'e ait birçok belde-nin gelirlerini bu yeni divana tahsis etmiştir. Dîvân-ı Müfred'in başkanı üstâdüddârın (üstâdâr) önemi artmış, buna karşılık hem görev alanı daralan hem de gelirleri azalan vezir önemsiz bir duruma gelmiştir. Artık vezirler Dîvân-ı Vezâret'e ait birkaç bölgeden ve "meks" denilen gayri şer'î

(örfî) vergilerden elde edilen gelirleri emirler, sultan memlûkleri ve devlet görevlileri için harcamakla yükümlü tutulmuş, genelde üstâdüddârların kontrolünde çalışmıştır. Üstâdüddâr veya başka bir görevli, vezirliğe nezaret etmek üzere müşir tayin edilmiş, böylece vezirlerin yetkisi daha da sınırlandırılmıştır. Makrîzî'nin ifadesiyle bu dönemde vezirlik ancak üstâdüddârlarla birlikte yürütüldüğünde önem kazanabilmiştir (*el-Hîtat*, II, 223).


Aynı devirde vezâret divanı, gelirlerinin azalmasıyla açık verdiği için vezirler zor durumda kalmış, açıkları kapatmak için haksız uygulamalara başvurmuş, bu da vezirliğin halk nazarında itibarını düşürmüştür. Memlûkler'in son döneminde sultan memlûkleri istihkaklarının aylarca ödenmemesi yüzünden sık sık isyan çıkarmış, vezirlerin evlerini yağmalayıp onları ölümle tehdit etmiştir. Vezirliğin bu duruma düşmesi yüzünden kimse görev almak istememiş, bazı vezirler görevi tehdit yoluyla kabul etmek zorunda kalmıştır. Ancak bunlar da bir süre sonra ya istifa etmiş ya da kaçarak gizlenmiştir. Cemâleddin Yûsuf ez-Zerâzîrî örneğinde görüldüğü gibi bazıları istifalının kabul edilmesi için büyük miktarda para ödemiştir. Sonuçta liyakatsiz kişilerin vezirliğe getirilmesi yoluna gidilmiştir. Memlûkler devrindeki asker kökenli otuz altı vezirden yirmi ikisi bu devirde görev yapmış, bunların sayısı dönemin sonuna doğru artmıştır. Vezirlik Yeşbek min Mehdî, Akberdî min Alibay, Kertbay el-Ahmer, Ebû Saîd Kansu, Tomanbay ve Kansu Gavrfî gibi büyük emirlerin devâtdârlık ve üstâdüddârlık görevlerinin yanında sıradan bir vazife haline gelmiştir. Yeşbek min Mehdî vezirliği uzunca bir süre nâibleri vasıtasıyla yürütmüş, aynı devirde bazıları mükerreren vezirlik yapmış ve kısa aralıklarla vezirler tayin edilmiştir. Burcî Memlûkleri döneminin başlarında göreve getirilen Kâtibü Arlân ve Emîr Muhammed es-Sakrî'nin vezirlikleri ise birer istisna kabul edilmelidir. Zira bunlar, kurumun bozulan yapısını düzeltmek için vezirliğe tayin edilirken birtakım şartlar ileri sürmüş, dolayısıyla iktidarın tam desteğiyle görev yapmıştır.

Vezirlere sultan tarafından vezâret alâmeti olarak taklid, hil'at ya da teşrîf, divit ve katır verildiği kaydedilmektedir. Kaynaklarda yer alan bilgilerden vezirliğe resmen tayinin ancak taklid ve hil'at verilmesi suretiyle gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Hitap şekilleri ve lakapları zamanla değişmekle birlikte taklidle tayin âdeti de-

vam etmiştir. Bu taklidler umuma açık bir yerde okunarak halka ilân edilirdi. Vezirlerin maiyetinde nâibü'l-vezîr, vezîrüs-sohbe, nâzirü'd-devle, şâddü'd-devâvîn, müstevfî's-sohbe, müstevfî'd-devle, nâzirü beytmâl gibi yardımcıları vardı. Ayrıca hâcib, devâtdâr, hâmilü müzre vezirlerin şahsî hizmetindeki görevlilerdi. Memlûkler döneminde toplam 100 vezir görev yapmıştır. Bunların otuz altısı askerî sınıftan, biri tavâşî, altmış üçü de sivil bürokrasidendir. Tâceddin b. Bintü'l-Eaz, Bedredin es-Sincârî, Burhâneddin es-Sincârî ve Takıyyüddin b. Bintü'l-Eaz aynı zamanda başkadılık görevini de yürütmüş ilmiye sınıfına mensup kimselerdir. Vezirlerin tamamı müslüman olmakla birlikte otuz seki Kiptî asıllıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 77; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, VIII/1, s. 413-414, 434; VIII/2, s. 677, 744, 789; Mekîn, *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn* (nşr. Cl. Cahen, *BEO* içinde), XV (1955-57), s. 131, 142, 157, 165-166; İbn Vâsil, *Müferricü'l-kürüb*, III-V, tür.yer.; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtaşar fî ahbârü'l-beşer* (nşr. M. Zeynüdü M. Azeb v.dğr.), Kahire 1999, III, 110, 211; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIX, 268, 459; XXX, 141-142; İbn Fazlulah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 54-55, 59, 60; Kütbü, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II, 193-196; İbnü'l-Furât, *Târîh* (nşr. Neclâ İzzeddin K. Züreyk), Basra 1967, IX/2, s. 327-328; İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 674, 679; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâf*, III, 453; IV, 5 vd., 14, 28-29; XI, 40, 274, 316; Makrîzî, *el-Hîtat*, II, 222, 223, 224, 227, 371-373; a.mlf., *es-Sülûk*, I/2, s. 323, 326; III/2, s. 486-487, 500, 565, 727-728; IV/1, s. 478; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâ'ü'l-gumr* (nşr. Hasan Habeşî), Kahire 1998, I, 272, 277, 333, 401; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VII, 293; XII, 145-146; W. Popper, *Egypt and Syria Under the Circassian Sultans, 1382-1468 A.D.*, Berkeley 1955, s. 93, 97-98; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 362, 385; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 144-145; Hassanein Rabie, *The Financial System of Egypt A.H. 564-741/A.D. 1169-1341*, London 1972, s. 138-139; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devri*, İstanbul 2000, s. 247, 248, 253; a.mlf., *Salâhaddin'den Baybars'a Eyyûbîler-Memlûklar (1193-1260)*, İstanbul 2007, s. 280, 287-290; B. Martel-Thoumian, *Les civils et l'administration dans l'état militaire mamlûk (IX^e/XV^e siècle)*, Damas 1991, tür.yer.; Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik: 1250-1517*, İstanbul 2009, tür.yer.; a.mlf., "Memlûkler Dönemi Vezirlerinden İbnü's-Selûs (ö. 693/1294)", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/1, Adana 2005, s. 91-122; a.mlf., "Sır Kâtibi", *DİA*, XXXVII, 116; D. Ayalon, "The System of Payment in Mamluk Military Society", *JESHO*, I/3 (1958), s. 279 vd.; Mounira Chapoutot-Remadi, "Le vizirat en Egypte à l'époque mamluke 650-741 h./1250-1340 j-c", *Revue tunisienne de sciences sociales*, XII/40-43, Tunis 1975, s. 87-120; Ahmad Abd ar-Râziq, "Le vizirat et les vizirs d'Égypte au temps des mamlûks", *AIsl*, XVI (1980), s. 183-239; Hamûd b. Muhammed en-Necîdî, "et-Te'avvurü'l-vizârî fî Mişri'l-Memlûkiyye", *Mecel-*

letü Câmî'ati'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, sy. 23, Riyad 1419/1998, s. 261-350; I. Daisuke, "The Establishment and Development of al-Divân al-Mufrad: Its Background and Implications", *Mamluk Studies Review*, X/1, Chicago 2006, s. 117-139; H. L. Gottschalk, "Divân", *EP²* (İng.), II, 330; Anne-Marié Eddé, "Wazir", a.e., XI, 190-191. 

FATİH YAHYA AYAZ

İlhanlılar. İlhanlılar zamanında da merkezî idarenin başında kendisine "sâhib-dîvân" denilen vezir bulunurdu. Ancak İlhanlılar'da kurumun yapısında ciddi bir değişim meydana gelmiş, zaman zaman iki ayrı vezir aynı anda görev yapmıştır. Diğer bir değişim ise İran asıllı bürokratların yanında asıl gücü ellerinde tutan bazı Moğol emirlerinin de vezirlik yetkisine sahip olmasıdır. Bu durum, Emîr Boğa ve Nevrûz Bey'de görüldüğü gibi emirlerin devlet içerisinde aşırı güç kazanmasına yol açtığından Emîr Nevrûz'un Gâzân Han tarafından 696'da (1297) idamıyla uygulamadan vazgeçilmiş, Moğol öncesi geleneklere dönülmüş ve askerî sınıftan vezir tayin edilmemiştir.

Vezirlerin başlıca görevleri ülkede idareyi düzenlemek ve resmî görevlileri tayin etmek, bürokrasinin işleyişini denetlemek, malî ve idarî bütün devlet işlerini yürütmektir. İlhanlı hükümdarları da vezirlere geniş yetkiler tanımıştır. Ülkenin idaresinden sorumlu olan büyük divan vezirinin başkanlığında toplanırdı. Askerî görevliler dışındaki bürokrat ve yöneticiler vezir tarafından tayin edilir ve ona bağlı olarak görev yaparlardı. Fermanlara hükümdarın adından sonra "sâhib-dîvân sözü" ifadesiyle birlikte vezirin adı da yazılırdı. Kaynaklarda, özellikle Gâzân Han'dan önceki hükümdarların ülkenin idaresini tamamen emîr ve vezirlerin eline bıraktığı, hatta elçilere verilecek cevabı dahi onların belirlediği zikredilmektedir. Devletteki idarî kadroların yanında mahallî idareler ve tâbi devletlerdeki önemli görevlere yapılacak tayinler de genelde vezirin yetkisindedir (Aksarâyî, s. 209-210, 242-243, 247, 253, 279). Vezirlerden sonra nâibler gelirdi (Spuler, s. 235).

Aynı zamanda görevlendirilen iki vezirin yetki ve görev alanının, bunların birbirine karşı durumunun tesbiti oldukça güçlü; ayrıca iki vezirin eşit düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır. Gâzân Han'ın tayin ettiği iki vezirden Sa'deddin Muhammed-i Sâvecî'nin maliye ve ekonomiyle ilgili işleri, Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî'nin ise idarî ve hukukî işleri yürüttüğü belirtilmektedir (İA, IX, 706-707). Sa'deddin-i Sâvecî,

kendisine 700 (1301) yılında al tamga verilmesi ve bazı önemli devlet işlerinin uhdesine bırakılması ile daha da güç kazanmıştır. Reşidüddin Fazlullah eserinde Sa'deddin-i Sâvecî'ye verilen yetkinin daha fazlasının tasavvur edilemeyeceğini söyler (*Târîh-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 154-155). Olcaytu Han döneminde ise Reşidüddin Fazlullah ön plana çıkmış ve Sâvecî'yi 711'de (1312) bertaraf etmeyi başarmıştır.

Yönetim gelenekleri son derece katı kurallara dayanan İlhanlı Devleti'nde vezirlik tehlikeli bir makamdı. Tâceddin Alişâh-ı Gîlânî dışında İlhanlı vezirlerinin tamamı çeşitli suçlamalarla idam edilmiştir. Bunlar arasında Şemseddin Muhammed-i Cüveynî, Emîr Buğa, Sa'düddeve b. Safî, Cemâleddin-i Destgerdânî, Emîr Nevrûz, Sadreddin Ahmed-i Zencânî, Sa'deddin-i Sâvecî, Reşidüddin Fazlullah ve Gıyâseddin Muhammed sayılabilir. Vezirler geniş iktâlara ve önemli gelirlere sahipti. XIV. yüzyıl Memlûk müellifi İbn Fazlullah el-Ömerî, İlhanlı vezirlerinin yıllık maaşlarının 150 tümeni (1,5 milyon dinar) bulduğunu, ancak onların bu meblağın on katıyla dahi yetinmediklerini söyler (*Mesâlikü'l-ebşâr*, s. 155). Bazı vezirlerin yetkilerini kötüye kullanıp yolsuzluklara karıştıkları bilinmektedir.

İlhanlılar'a tâbi devletlerle mahallî idarecilerin vezirleri de merkezden tayin edilirdi. Tebrizli Şemseddin Ahmed b. Osman-ı Lâkûşî'nin Anadolu Selçuklu Devleti'ne vezir tayiniyle ilgili bir menşur sûreti, İlhanlı merkezinden tayin edilen vezirlerin son derece geniş yetkilerle donatıldıklarını ve İlhanlı hükümdarının tâbi devletlerdeki nâibi konumunda bulduklarını göstermektedir (Turan, s. 4).

Vezirlik kurumu, devlet teşkilâtının esas itibarıyla İlhanlılar'a dayandığı Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinde de önemini korumuştur. Karakoyunlu Devleti'nde divan mührü vezir tarafından muhafaza edilmekteydi ve başkanı olduğu Dîvân-ı Vezâret'te bütün mülkî işler görüşülürdü. Merkezî bürokraside birden fazla vezirin görev yaptığı Akkoyunlu Devleti'nde belgelerin ön yüzüne hükümdarın, arka yüzüne divanın ve vezirlerin mühürlerinin basıldığı anlaşılmaktadır. Akkoyunlu Devleti'nde merkezdeki vezirlerin yanı sıra eyaletlerdeki şehzadelerin de vezirleri vardı. Uzun Hasan'ın oğlu Halil'in idaresindeki Fars eyaletinde iki vezir görev yapmaktaydı (Uzunçarşılı, s. 295).

Timurlular. İdarî sahada umumiyetle Çağatay geleneklerini devam ettiren Ti-

murlular zamanında vezirlik kurumu önceki İslâm devletlerine göre daha farklı bir görünüm arz etmektedir. Devlet idaresinde mirza ve emirlerin ön plana çıktığı bu dönemde vezirin görev alanının genelde maliye ve muhasebe ile sınırlandırıldığı, yetkilerinin ise önceki dönemlere göre daraldığı görülmektedir. Vezir unvanı bu devirde, merkezî bürokraside yer alan iki divandan biri olan Dîvân-ı Mâl'de İran asıllı yüksek bürokratlara verilmiştir. Merkezî bürokraside Dîvân-ı Emâret-i Tuvaciyân (Dîvân-ı Büzürg-i Emâret) adı verilen ikinci divanda çalışan Türk asıllı bürokratlara ise "nüvisendegân-ı Türk" (bahşiyân) deniyordu. Vezirler hiyerarşide emirden ve sadrdan sonra, diğer sivil memurlardan önce gelmekteydi (Herrmann, *Proceedings*, s. 264; Akbıyık, XIV [2005], s. 106). Timurlular devrinde önceleri iki vezir aynı zamanda görev yapmış, Ebû Said Mirza Han ve Hüseyin Baykara döneminde merkezî bürokraside görev yapan vezirlerin sayısı beşe kadar çıkmıştır. Bu da vezirlerin rekabet ve güç mücadelesine girmelerine yol açmıştır. Bu mücadele yanında vezirlerle asıl gücü ellerinde bulunduran emirler arasında da rekabet yaşanmıştır. Timurlular'ın son dönemlerinde sayıları artan vezirlerden biri müşrif-i vüzerâ tayin edilir, bu görevde başarı gösterenler daha sonra emirliğe yükseltilirdi. Ayrıca eyaletlerde valilerin, emirlerin ve mirzaların vezirleri vardı. Vezirler bu dönemde de sık sık yolsuzlukla itham edilerek yargılanmış ve işkenceye tâbi tutulmuş, kimi zaman da idam edilmiştir. Hâce Muizzüddin-i Şîrâzî, Hâce Vecîhüddin Mahmûd b. İsmâil-i Simnânî, Hâce Ali es-Sânî ve Hâce Seyfeddin Muzaffer-i Şebânkâreî idam edilen vezirler arasındadır.

Safevîler. Safevî teşkilâtında vezirlik kurumu ilk dönemlerde güçlü Türkmen beyleri, emirler ve sadrın yanında ikinci planda kalmıştır. Şah İsmâil zamanında vezirlik görevinin vekil unvanı taşıyan bir kişi tarafından yerine getirildiği anlaşılmaktadır. Şah I. Abbas döneminden itibaren daha merkezî bir yönetim sisteminin benimsenmesiyle vezirlik kurumu öne çıkmış, vezirler devlet idaresinde tekrar önemli rol oynamaya başlamıştır. Safevîler'de günlük işlerin yürütüldüğü divanın başkanlığını vezirîâzam yapardı. Çok sayıdaki vezirden başka vak'anüvisin de bulunduğu divanda vezirîâzamdandan sonra korucubaşı, eşik ağasıbaşı ve kullar ağasıbaşı yer alırdı. Vezirlerin idaredeki etkin rolü Kaçarlar döneminde de sürmüştür. Vezirlik alâmeti İlhanlı, Timurlu, Karakoyunlu, Ak-